

tanulmány

FRIED ISTVÁN

„Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség”

MÁRAI SÁNDOR: HALLGATNI AKARTAM – ÖNÉLETRAJZI ESSZÉ¹

„Elhallgatni, félreállni, nem egyezni bele. A kisszakasról írni, a budai játékszínról, az élelmiszerek áráról. Hallgatni. Megdögölni. Csak nem beleegyezni...” (Márai Sándor: *A négy évszak*)²

„Kétségtelen az is, hogy a nemzet teljesen félre lett vezetve és bekötött szemmel rohan vesztébe, mert nincs, aki óvó szavát felemelje, aki felvilágosítsa a szakadékról, melybe önfeledt lélekkel rohan bele. Azoknak a szava, akik ezt tehetnék, évek óta fokozódó terrorral vannak elnémítva. Hosszú évek lélekromboló munkája irtotta ki azokat a közéletből, és tette lehetetlenné azoknak szabad megnyilatkozását, akikben még megvolt a képesség és az akarat is ahhoz, hogy szembeszálljanak az árral, amely most elnyeléssel fenyegeti a nemzetet.” (*Bethlen István emlékirata*, 1944.)³

Márai naplófeljegyzéseiből tudható volt eddig is, hogy az *Egy polgár vallomásai* második kötete és a *Föld, föld!...* között tátongó kronológiai űrt nem pusztán néhány újságcikkével, idevonatkoztatható regényrészletével, valamint megjelentetett és kihagyásra ítélt naplójegyzeteivel töltötte ki, hanem az önéletrajziként kezelt „második” kötet (1935) után elkészített egy harmadik kötetet, amelyben az egymásra toluló politikai, világpolitikai és ezekhez képest nagyon kevésbé magánéleti fordulatok eseménytörténetének értelmezésével szolgál. Az nem kevésbé tudható volt, hogy a titokban írt, majd öncenzúrával kiadott első naplók természetes személyessége mellett ennek erőteljesebben fikcióba emelése, regényi (s csak részben „regényes”) átköltése előbb-utóbb szintén felbukkan. A posztumusz napvilágot látott (kis)regény, a *Szabadulás*⁴ lényegében a naplójegyzeteből építkezik, ami a történelem háttéranyagát illeti, annak vetületét kínálja megfontolásra, ami az 1944/45-ös naplójegyzetekben csupán áttételesen juthatott szóhoz, s ami majd a *Föld, föld!...*-ben⁵ immár a visszatekintés perspektívájából minősül „Zeitgeschichte”-vé, a kortársi történelem narratív eseményeivé, amelyet éppen nem gyengít a regénnyé alakítás, egy fiktív sors beillesztése a társadalomszociológiailag (és politikatörténetileg) hitelesíthető gondolatmenetbe. Hasonlóképpen az emigrációs léthelyzet, a közjogi hontalanság, a sehová nem tartozás „élménye” nem pusztán a naplójegyzetek vissza-visszatérő témája – miként a nyelvvesztés fenyegetése, ezáltal a személyiség megfosztódása nem pusztán biztonságérzetétől, hanem a nyelvi létezés alapfeltételeitől – versben (*Halotti beszéd*, 1950), regényben (*San*

Gennaro vére, 1977) köszön vissza. Ez utóbbi nem egyszerűen megismétli a *Hallotti beszédnek*, a magyar irodalomból idegondolható szövegeivel megalapozott vízióját, hanem egy nagyon kevésbé körülírt, megnevezett, konkretizált emigráns sors ellehetetlenülését vázolja föl, ahogyan egy köznapjai után nyomozó, egy beszélgetésből, emlékezésből nem csekély nehézségek árán összerakódó személyiség jut el énje önfelszámolódásának belátásáig. A *Béke Ithakában* (1952) részint egy európai „toposz” (a mítoszból a logoszba történő átmenet, az ulyssesi vándorlásra/keresésre ítéltség) irodalom- és művelődéstörténetét írja tovább, de azt is (vagy azt elsősorban), hogy a történelmi tettekre ítélt, kényszerült individuum élete lezárul-e véglegesen, vagy az folytatódik-e, kitéve az emlékezés szubjektum függő válogatásának, illetőleg a modernség egyre hangsúlyosabban tudatosuló válságának évadában; az európaiság, európai szerep betölthetősége iránt fölmerülő mind hangosabb kétségek periódusában miféle lehetséges magatartás körvonalazható; a messze nem ideiglenes emigráció, az anyanyelvbe zárttság, ugyanakkor a személyes szabadság megannyi ellentmondásossága miként gondolható el: a naplójegyzetek vívódó író/értelmiségi/polgár-alakja miért éppen a homéroszi/dantei/joyce-i hőst gondolja jelenkori szubjektumnak.⁶

Ilyen módon a naplójegyzetekben előhívott készlet Közép-Európa, Európa és Magyarország több mint válságos évtizedének krónikás megörökítésére találkoztatható volt a személyes sors nem kevésbé válságos évtizedével, amely nem engedte, nem tűrte a kívülmaradást. A magyar és (közép-)európai polgár nemzete „valahol utat vesztett”, s csupán annak megvitatása maradt volna hátra: mikor? Kossuth Lajos „Cassandra-levele” jelölte-e meg az időpontot, a belépés az első világháborúba és annak megannyi következménye, a forradalmakat és az ellenforradalmat lehet-e az egyetemessé mélyülő romlás okául megjelölni, a mottóként idézett Bethlen-szöveg az elmúlt 10–15 esztendő, a miniszterelnöksége utolsó éveitől, még inkább 1932-től, Gömbös Gyula miniszterelnökségének első évétől véli az idők szomorú változásainak kezdetét megnevezni. Márai Sándor több ízben említi, nem történetíró, nem oknyomozó történetírás a műfaja, hanem elsősorban arra tér ki, amit személyesen át/megélt, annak leírását vállalja, ami közvetlen tapasztalata. Ilyen módon – kimondatlanul – nem az emlékirathoz, hanem az önéletrajzhoz, valamint naplóihoz közelíti „számadás”-át (amely megidézheti Kosztolányi legvégső költői korszakának számadás-jellegét, jóllehet nem az élet, a világ, a környezet eseményeit önmagához integráló lírikus horizontjából szemlélődik, hanem egy olyan gondolkodóéból, aki egyfelől ott van újságíróként, a távirati irodák híryanagának közvetlen ismerőjeként funkcionáló szellemi munkásként, ahol az értesülések hírré, véleménnyé formálódnak, minek következtében részese és elszenvédője lesz, másfelől ugyancsak újságíróként, a hivatalos intézkedések, így például a cenzúra kiszolgáltatottjaként mindannak, ami nem pusztán saját életének lehetőségeit szorítja mind szűkebb korlátok közé, hanem ami a világpolitikával összefüggésben rendszabályozta az országnyi közösség létfeltételeit. Márai Sándor – maga említi – befutott, sikeres, „gazdaságilag” is prosperáló alkotóként (kedvvel és szívesen vezette a maga autóját, Mikó utcai családi otthona mellett a Zárda utcában vásárolt egy kisebb lakást stb.) szintén részese és elszenvédője volt az 1928 és 1944 közötti periódus politikai, gazdasági és szellemi megpróbáltatása-

inak. Nem pusztán magánéletében, felesége révén közvetlen rokonságában érzékelhette az országos „romlás”-t, felesége szüleinek a halálvonalba ültetését, haláltáborba hurcolását, hanem ismételten állítom, egy napilap munkatársaként és tágabb ismeretségi körében tapasztalta azt az útvesztést, úttévesztést, amely személyes sorsára is erős hatással bírt.⁷

Nem pusztán a magyar, hanem kisebb-nagyobb megszorításokkal a kelet-közép-európai „nemzetfejlődés” ellentmondásai közé sorolódik a vita a „nyugati” értelemben vett polgárság létéről, nem-létéről, kései alakulástörténetéről, helyéről a „politikai nemzet” létesüléséhez vezető úton, ezzel szoros összefüggésben az asszimiláció értelmezéséről, értékeléséről, általánosabban fogalmazva ennek a „klasszikus” meghatározások szerinti polgárságnak jellegéről, minősítéséről, a saját meg az idegen között elterülő mezőn.⁸ Az ettől a kérdéstől elválaszthatatlan centrum-periféria viszonylat, az egy- és többnyelvűség megannyi dichotómias felfogása, a hagyománykonstrukciók olykor radikális eltérései, mind-mind olyan, egymásnak szegezett, alapjaiban eltérő vélemények megformálódásához vezettek, amelyek a nemzeti, a régiós, valamint az európai történelem sokféleképpen értett irányzataira igencsak különféleképpen feleltek, a modernség kihívásait szintén eltérő módon kezelték. Ezáltal (a két világháború közötti szellemi pozíciókat megnevező terminológiával élve) nem pusztán kettészakadt irodalomról,⁹ kettészakadt szellemi életről, hanem többfelé szakadt társadalmi tudatról lehet szólni: s itt korántsem parlamenti pártok magától értetődő, megvitatandó és megvitatható elképzeléseiről van szó a nemzetközi gazdasági munkamegosztás, a politikai érdekszférák keresése és arra találás, illetőleg a kultúra mibenléte, meghatározottsága, meghatározhatósága, kompetenciájának kijelölése tárgyában, hanem olyan szembenállások rajzolódnak ki, amelyek tág teret biztosítanak a kirekesztő, antidemokratikus, a nemzetinek álcázott, a kisajátított nemzetinek dimenzionált nézetek monumentalizálódásának. Mindez függvénye, oka és következménye – emígy néhány elemző –¹⁰ a társadalomfejlődés anomáliáinak, a történelem kínálta esélyek elmulasztásának, egy XIX. század második felére archaizálódott nézetrendszer örökítésének. Annak, amit a polgárság – durván szólva – hiányának, a polgárság „összetétele” problémájának tekintettek többben. Míg akadt, aki a túlzott liberalizmus vagy a liberalizmus túlzásai vétkében marasztalta el a XIX. század második felét, a XX. század elejét, akadt, aki kevesellte a liberalizmus érvényesülését, érvényesíthetőségét.¹¹

A városi polgárság és/vagy egy magyar Buddenbrook-család jódarabig nemigen bukkant föl „hős”-ként, mármint regényhősként a magyar (és nemcsak a magyar) irodalomban, kiváltképpen a németajkú polgárság és az asszimiláció, valamint a zsidó polgárság (az emancipáció révén polgárosuló, a városiasodásban, a civilizációs modernségben részt vállaló, kapó, azt szorgalmazó) rétege és a magyarosodás értelmezése, értékelése terén meglehetősen számottevő különbségek mutatkoztak a XIX. század végső évtizedeiben és a Bethlen Istvántól idézettek korszakában, mint ahogy egyáltalában a polgári tudat, az értelmiségi magatartás olyan közegben értékelődik le vagy föl, amely kétségessé teszi a műveltség tartalmát, a sajtószabadság biztosíthatóságát, valamint a nemzetfogalom és demokratikus államalképzés összegondolhatóságát.¹²

Márai Sándor életpályája¹³ hasonlóan alakult, mint nemzedéktársai jórészéé, csakhogy ő jóval előbb ábrándult ki az emberiségboldogító, valójában totalitárius-sá váló eszmeiségből. A *Hallgatni akartam* egy utalása szerint szülővárosából azért távozott, kellett távoznia, mivel nem tett eleget a frissen alakult, inkább alakulóban lévő csehszlovák jogrend szerinti előírásnak, nem volt hajlandó az új államban katonai szolgálatot teljesíteni. A háborús veszteség sokkjából éledező Németországban a társadalom morális alapjainak fellazulását, de ezzel párhuzamosan művészeti virágzását élte meg, az avantgárd fénykorának néhány évét figyelhette közvetlen közletről, míg Franciaországban és látogatásai révén Angliában a hiányai és torzulásai ellenére kibontakozó polgári demokrácia életrendjének lehetett (emigránsként, megvetett idegenként, magyar és német nyelvű lapoknak tudósító újságíróként) részese. 1928-as hazatérését követően a gazdasági világválság hazai következményeit élhette át, ám sikeres újságíróként, majd mind népszerűbb regényíróként, utóbb jelentékeny visszhangot kiváltó színművek alkotójaként fokozatosan foglalta el helyét a magyar irodalomban, munkálkodását olyan pozíciókkal jutalmazták, mint a Kisfaludy Társaság tagsága, az MTA levelező tagsága. S ami ebből a könyvből sem tetszik ki, s amit maga nemigen hozott nyilvánosságra, a hajdan zendülő, 1918/19-ben szerepet vállaló, *Az Ujság* meg az *Ujság* kolumnistájaként liberális eszmeiségű, antináci szószólójaként ismert Márai Sándor jó kapcsolatokot ápolt igen magas körökkel; e művéből kiolvashatóan nem pusztán formális társasági érintkezés során került valamilyen kapcsolatba három magyar miniszterelnökkel, Bethlen Istvánnal, Teleki Pállal, Bárdossy Lászlóval, anélkül, hogy bármilyen pártpolitikai feladatnak, felkérésnek eleget kellett volna tennie. Igaz, Bethlen István társaságába az írói-szerkesztői ambíciókkal az irodalmi pályán mozgó Bethlen Margit, Bethlen István felesége révén jutott, a miniszterelnök-feleség az általa szerkesztett *Ünnep* című lapjában majdnem minden évben közölte egy ismertetését Márai valamely művéről, színművének előadásáról.¹⁴ Még ennél is fontosabbnak tetszik Szombathelyi Ferenchez fűződő, részleteiben eddig fel nem tárt kapcsolata: nemcsak a lillafüredi írótalálkozó szervezéséből vette ki Márai a maga részét – előadást is tartott e találkózón –, hanem Illyés Gyula kérésére közben tudott járni a lefogott Kovács Imre érdekében.¹⁵ 1938 és 1942/43 között a Felvidék egy részének visszacsatolásáról tudósított, az *Ajándék a végzettől* kötet¹⁶ – igaz, tendenciózus válogatásban – közöl szemelvényeket Márai írói munkásságának ez esztendeiből. Annyi elmondható, hogy nem lelhető ezekben az írásokban az a visszafogottság, ama bölcsesség, amely majd éppen a *Hallgatni akartam* előadásának kiegyensúlyozottságát oly rokonszenvesre színezi. Nem a visszatérés okozta örömet tagadja meg, hanem rávilágít a visszacsatolás „árnyoldalaira”, az idegennek érzett köztisztviselők antidemokratikus érzületének és magatartásának káros hatásaira; a nemzetiségi kérdés méltánytalan kezelése ellenére demokratikusabb (polgáribb) Csehszlovákia és az urambátyámos-feudális Magyarország hamar kibukó ellentétére, amelynek elszenvető példái a kassai őslakosok lettek. És noha már jóval korábbi újságcikkeiben Márai szót ejtett a csehszlovákiai „újarcú ifjúság” demokratikus elkötelezettségéről, a *Hallgatni akartam* egy demokratikus berendezkedésű államalakulat előnyeit érzékelteti a merev társadalmi hierarchiát makacsul őrző államalakulatban megszokott magatartás ellenében.

Minthogy a levéltári kutatások egyelőre hiányoznak, s megállapításaim, melyek azért a feltételezéseknél többek, elsősorban a megjelentetett anyagból levont következtetések, nem árt óvatosan fogalmazni. Ami rejtve maradt, s valószínűleg jórészt maradni is fog, mivel Márai lakása leégett, ott pusztult élete dokumentációjának jelentékeny hányada, a (leg)felső szervekhez fűződő kapcsolata. Nem volt ez intenzív, inkább a fontos, divatos, népszerű, „komoly”, sikeres, számottévő hatástörténetet a magáénak mondható írónak, valamint a jótollú, éles elméjű újságírónak szólt, a kellemes és jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező polgárt fogadta be egy réteg, amelyből többen a magas politikába léptek. A kassai gyermekkort, a kassai szellemiséget már párizsi tudósító korában ápoló, a magyar irodalomban Kassát képviselő Márait a megnövekedett ország propagandagépezete igyekezett (ki)használni, Márai kassai elkötelezettségét a maga javára fordítani. Noha Márai kassaisága elsősorban egy polgártudat történetivé fikcionálása, a legjelentősebb teljesítmény, *A kassai polgárok* (1942) című színdarab hitvallás a korszerű polgárjogok, a gondolkodás, a hit, a szólás szabadsága mellett. Ez részben elhatárolódás a kevésbé reflektáló módon fogalmazott újságcikkektől, s mintegy előzetese a *Hallgatni akartam* igen differenciált, a revízió ideájával és gyakorlatával foglalkozó, pontos fogalmazásra törekvő passzusainak. Ami hiányzik vagy többszörös áttétellel olvasható csupán ki a *Hallgatni akartam* című írásból, egyben fölveti annak a felelősségnek kérdését, amely Julien Benda röpirata és Babits Mihály tanulmánya nyomán robbant ki, az „írástudók” (clercs) áruulásán töprengve.¹⁷ E vitának Márai is részese volt, s ez a részesség különféle változatban kapott hangot, elsősorban az 1930-as esztendő újságcikkeiben. A kutatás már rávilágított arra, miként reagált Márai a náci hatalomátvételre,¹⁸ miként kísérte figyelemmel a német fejleményeket, s ez a hangvétel alapján nem lett mássá akkor, amikor az *Ujságból* átlépett Kosztolányi helyére, a *Pesti Hírlapba*, de feltétlenül gyöngült egy keveset hangerejére. Ám az a tény, hogy a *Jónás könyvét* és Thomas Mann *Lotte Weimarban* című regényét nevezte meg az év könyvének,¹⁹ jelezte, hogy nem hátrált meg, szembenállása a szélsőjobb német és magyar erőivel nem változott, minek közvetlen következménye volt, hogy a szélsőjobboldali sajtó kíméletlenül támadta Márait, de polgártudatát, polgári magatartását és polgári kultúrára vonatkozó hitvallását (beleértve stíluseszményét és nyelvi kultúráját) olyan, az 1940-es esztendőben korábbi (baloldali?) múltjukat felejtető szerzők sem hagyták erőteljes bírálat nélkül, mint Kodolányi János, Veres Péter és Féja Géza. *A négy évszaktól* vett mottó tömören összegzi azt a magatartást, amely a hallgatás ellenálló poétikáját van hivatva megnevezni, s közben a személyes függetlenséget is úgy őrizni meg, hogy a polgár ethosza ne szenvedjen kárt.

Míg egyfelől Márai az 1930-as esztendő végére társadalmilag, jövedelmét tekintve, kívülállóként, függetlenségét őrizve beérkezik, egy rövid időre (a kassai „bevonulásra” való különös tekintettel) ott leljük a visszacsatolás kurta mámorának részesei között, másfelől szépirodalmi tevékenysége, noha „modorossága”, az általa „Márai-dallamnak” minősített előadásmódja miatt több – jogos és túlzó – bírálat éri, „önmagára is hatott” ekkoriban, mint ahogy ezt utólag megállapítja, harmadrészt még az önisméltések és rutinemegoldások epikája is tartalmaz olyan utalásokat, epizódokat, fejtegetéseket, szereplői megnyilatkozásokat, amelyek a korszak-

kal szemben tanúsított ellenállást tanúsítják, s amelyek a műveltséget hősiességként hozzák helyzetbe a szellemi újbarbársággal szemben. Ahogyan Márai újságíróként, íróként végigéli az 1938 és 1948 közötti évtizedet, kísérlet a szűkre szabott lehetőségek között az életmód fenntartására, a külsőségek mögött megőrzendő polgártudat továbbéltetésére. Hogy 1944 és 1948 között inkább az egzisztenciális fenyegetettséggel szemben kelljen védekeznie, miközben a műfaj- és tónusváltás sem mutatkozik kevésbé időszerűnek, csak még inkább eltölti aggodalommal, mivel az *Európa elrablása*²⁰ följegyzései is azt tanúsítják, hogy a válságból kilábalni egyelőre nem tudó Európában nem leli az Európa-gondolatnak sem korábbi, sem megteremtésre váró alakját/alakzatát, tapasztalatát egy allegóriába hajló epizód összegzi, mikor is „méregerős” feketekávé helyett café nationale-t kínálnak neki Párizsban, e nationale-lal leplezve a silány minőséget. Márai emigrációja egy tízesztendő folyamat végpontján következik el,²¹ a *Hallgatni akartam* kezdő mozanata az Anschluss napja (és nemcsak azért, mert rokonsága révén közvetlenül érinti, továbbá nemcsak azért, mert az osztrák századforduló irodalma írói eszmélkedésének, műfaji tájékozódásának, a nyelv- és személyiségválság elemzése forrásának bizonyult), s mindaz veszendővé válik, ami Márai számára az emlékezet helye, ami a Monarchia-hagyomány jelképként értelmezhetősége,²² mindaz, ami példázza, hogy az ordas eszméktől vezetett nyers hatalmi erőszak miként hajtja uralma alá az európai humanizmus évszázados örökségét, amely egyben a civilizációs modernséggel ellentétben a szüntelen megújulni kész kultúra modernségével nevezhető meg. Az Anschluss, Ausztria meghódítása²³ a barbár erők segítségével és megtévesztett, ám e megtévesztésben akkor örömmel részesülő tömegek jóváhagyásával Márai számára egy műveltség, egy polgártudat megsemmisítési akciójának kezdete; a barbár erők a magyar határhoz értek, Közép-Európa előbb szellemi, majd valóságos birtoklására törnek, olyképpen, hogy az oszd meg és uralkodj római, majd Habsburg-hatalmi elvei alapján igyekeznek egymás ellen kijátszani a nemzeteket, a népeket, de azok szellemi képviselőit is. Az első világháborút lezáró, az etnikai határokat mellőző, pusztán a mohó győztesek igényeit figyelembe vevő békeszerződések negyedszázadnál is rövidebb időszakra teremtették meg a békét, és semmiképpen nem oldották meg a nemzetiségi kérdést, mely ürügyül szolgált államok létesítésére, új határokra, egyben új feszültséggócokat létesítettek, tartósítottak. Márai ennek a békeszerződésnek szintén szenvedő alanya lett, többszörösen is. El volt zárva szülővárosától, annak sajtójában ugyan mindvégig publikált, de sikerei ellenére sem érezte teljesen otthon magát új hazájában, amely a Tanácsköztársaságra, illetőleg a területi átrendeződés, a migráció, a csonkult területen megvalósítandó rendkívül nehéz gazdasági helyzet stb. problémáira hivatkozva inkább látszott konszolidálni egy avult társadalmi berendezkedést, mint olyan reformpolitikát folytatni, amely a társadalmi kiegyenlítődé, igazságosság irányában hathatott volna. Márai kíméletlenül teszi szóvá azt a látszatpolitizálást, amely antiszemitizmussal helyettesítette az égető szociális kérdések megoldását (a rejtőzködő Máraira vall, hogy szociális érzékenységére nem derült fény a két háború között: 1940-es *Kanada* című újságcikkében megrendítő szavakkal ecseteli a nyírségi parasztnyomort,²⁴ ez visszhangzik *Az igazi* című regényében, mikor Áldozó Judit sorsáról van szó), az úr-cseléd viszony anomáliáira keserű szavakkal emlékezik

(1930-as *Teréz* című írása önkritikus gesztustól nem mentesen teszi szóvá ezt a még oly humánussá stilizált kapcsolatot);²⁵ a „neobarokk”, az idejét múlt társadalmi berendezkedés, az ebből a viszonylatból felépülő hivatali-hivatalos rendszer, az antidemokratizmus mély meggyökerezése e világban, az építő-értékteremtő polgárság visszaszorulása a szélsőjobb, majd a szélsőbal populista-demagóg retorikájának következményeképpen, az európaiság diszkriminálódása az álhazafisággal szemben, az antiszemitizmus térhódítása („Negyedszázadon át parázslott a magyar életben a zsidógyűlölet, amely az Anschluss napját megelőzően zsidótörvényekben, s e nap után egy eszeveszett és féktelen rabló hadjáratban kapott alakot...”) jellemezte azokat az évtizedeket, amelyekben meg kellett volna alkotni azt az új Magyarországot, amely a megváltozott, súlyos körülmények között is helytállni képes Európa válságának évadán.²⁶ Az elmulasztott lehetőségek aztán védtelenné tették az országot, kiszolgáltatottá a náci Németország gazdasági és politikai érdekeinek, ráadásul az országgyarapítással jutalmazott Magyarország és magát e téren megrövidítettnek érző Románia között olyképpen szította tovább az ellentéteket, hogy mindkét ország további sorsát a német érdekektől tette függővé. A visszacsatolás fölött érzett rövid életű örömről számol be Márai, majd a Kassára bevonulás egy kínos epizódjáról, amelynek során egy túlbuzgó tiszt csatasorba állította az újságírókat, a művészeket, akiknek díszlépésben kellett „bevonulniok”. „A lakások ablakában régi, bennszülött ismerősök állottak, nézték ezt a különös csapatot, a katonai vezényszó mellett egzecírozott magyar írók és festők díszfelvonulását: az idősebbek gúnyosan mosolyogtak a látványon, a fiatalabbak hangosan röhögtek. Igazuk volt, megérdemeltük, hogy kinevessenek.”

A *Hallgatni akartam* kevés ilyen groteszk képet fest föl; annál jellegzetesebb (noha képekkel bőven él az elbeszélő) a pátosszal teli szólástól való tartózkodás, míg az 1938-42 közötti időszak felvidéki-erdélyi tudósításai nem mellőzik a pátoszt. Míg ezekben a történelmi hagyomány tematizálása tetszik igen fontos célnak,²⁷ itt a mérlegelés, a pillanatnyi és a távlati érdekek ütköztetése. Olyan paradox helyzetbe kényszerítette Magyarországot a történelem, amely nem tette lehetővé a mérlegelést, a józan döntést, a megfontoltságot. „Ha Magyarországon ebben az időben nem ez a félfasiszta kormányzat uralkodik, amely éppen uralmon volt, hanem egy liberális, demokratikus vagy akár szocialista kormányzat: nem maradhat meg a helyén, ha elutasítja a bécsi döntés részleges revíziójának esélyeit, elsöpri a nemzeti közvélemény felháborodása. Így kellett elfogadnunk ajándékba azt, amit reméltünk, amire vágytunk, de amit megvalósítani a magunk erejéből nem volt soha módunk. És tudtuk, hogy az ajándékért rövidesen megkapjuk a számlát.” Ismét megjegyzem, e gondolatoknak nem találtam nyomát az említett újságcikkekben, amelyek éppen a magyar értékek felmutatásával jeleskednek, de amelyek a viszont-találkozás örömeiben éppen arról nem töpregenek, amit visszaemlékezésében Márai oly hangsúlyosan emleget.

Az eddig leírtak nyomán fölvetődik a kérdés: az emigráció iszonyatos szabadságában és fenyegető magányában papírra vetődő sorok, az Anschluss-szal kezdődő tíz esztendő fel- és megidézése, integrálása a személyes sorsba miféle elbeszélői stratégiát igényel. A mindentudó elbeszélőét aligha, hiszen a mű több helyén marasztalja el egykori önmagát naivitása, perspektívahiánya miatt, az emigrációs

gondolkodó viszont nem történetíró, adatok, kutatás, ismeret hiánya miatt nem tudja a folyamat egészét átlátni és átláttatni, csupán annyit, amennyiről értesült, amennyi véletlenül vagy jól értesült politikusokkal, gazdasági szakemberekkel, külpolitikai újságírókkal, szerkesztőkkel lezajlott érintkezései nyomán tudomására jutott, és mindehhez felidézi, ami a(z ön)cenzúrázott újságcikkek, naplójegyzetek újragondolásával, továbbá a feledésnek kitett emlékezetben megrögződött. Az ezúttal igen tudatosan szerkesztő Márai éppen a paradox szituációt (a résztvevő és a térbeli meg időbeli távolságból visszatekintő aspektusából származtatható) akképpen formálja elbeszéléssé, hogy megosztja a történetmondást, annak felelősségét, azaz „szavahihetőségét”, de az időbeli eltérések okozta perspektíva-váltás problémáját fölvetve, az elbeszélői személyiséget is. Az az első megközelítésben elfogadhatónak tetszik, hogy az évtizednyi utólagosság olyan értelemben kedvez a történetmondásnak, hogy az eseményektől távolabb némi rálátás, ismeretgyarapodás és megfontolás segítségével némi értelmezési differenciálódás finomítja az értékek hangsúlyának jobb elosztását, kezdemény vagy következmény viszonyának pontosabb megítélését. Ugyanez a törekvés azonban lehetővé teszi az egykori én rekonstruálását, azt a személyiséget, aki ott van (nem feltétlenül passzívan), ahol a dolgok megesnek, akivel az eseményekben találkozhattunk volna, aki tapasztalatait újságcikkekben, szépirodalomban megörökíti, annyira, amennyire a sajtótörvények engedik. Egy olyan polgár-szubsjektum alakja bontakozik ki, aki persona non grata a végzetes meredély felé rohanó Magyarországon, az 1940-es évek elején (s akibe legfeljebb belenyilallott a későbbi tetet öltött rosszérzés az Anschluss napján), de ugyanígy üldözött, pellengérré állított személy lett 1945 után, az értékörző polgár gúnyképe, mintegy önsorsán tapasztalva szélsőjobb-szélsőbal, kétféle totalitárius rezsim politikáját.²⁸ A megalkotott személyiség közvetíti az emigráns elbeszélőnek a történéssorozatot, s ez ad lehetőséget nemcsak a bemutatásra, hanem a szigorú elemzésre, az önbírálatra...

Az olvasó kettős fénytörésben érzékelheti, mi történt, hogyan történt, az egykori és a jelenkori én-elbeszélő egymást alkotja meg, az egykor átéltek a földrajzi és az időbeli eltávolodás során válnak történetté, sőt: történelemmé. Személyesség természetesen, de a személyesség és a tárgyiasult eseménysorozat között van átjárás, a személyes részvétel nemcsak a hitelesítést teszi lehetővé, hanem fölkinálja annak esélyét, hogy az értelmezés meg az értékelés elfogadhatósága narratológiai- ilag se szenvedjen kárt. Nem pusztán a szónoklattanból ismerős „jóindulat elnyerése” vezeti az elbeszélőt, mikor az egykori én ironizálva rekonstruálódik, akadémiai tagságát kommentálja a visszatekintő, igaz, a gépiratban áthúzza a passzust, amelyből idézek. Azért lett akadémikus, „mert híres voltam, nem loptam, nem követtem el botrányokat, és nagyjából megfeleltam az elképzelésnek, melyet az Akadémia tagjai a maguk közé való szellemi munkásról tápláltak. Ezenfelül jó családból származtam.” A következő bekezdésben aztán eltávolít ettől a közeli portrétól, s így folytatja: „Mindezt nem azért írom, hogy egy kevésbé rokonszenves és érdektelen alak külső körvonalait megrajzoljam.” Egy valamivel hosszabb töprengést követően az ábrázolt tárgyiaságból visszatér a személyességet az előtérbe állító beszédmódba, az egykori én mintegy a technikai médium szerepébe és helyzetébe kerül, az eseménytörténet külső körülményei adják meg a közeget, amely-

be belefoglalódik részint az én és a világ kapcsolata, részint a kis (személyes) világ és a személyességtől látszólag messze eső, ám a személy(essége)t fenyegető, szorongást okozó „nagy”-világ. „Amikor tehát magamon át iparkodom bemutatni, mi történt azon a napon a világban, nem akarok mást, mint egy műszer észleleteit lerögzíteni. Ez a műszer én voltam, egy író, egy európai országban.” Az én mégsem közömbös, passzív médium, médium voltánál fogva eleve nem is lehet az, a műszer tárgyisága a későbbiek során nem lesz merő tárgyilagosság, jóllehet az európai ország írója nem elsősorban ítélni, hanem bemutatni, nem érzelmeivel előhozakodni, hanem elemző értelmének megfelelő formát lelteni kíván. Hogy író jegyzi föl az egykori én tapasztalatait, pontosan jelzi, önminősítése, amely tekintettel az írást kiváltó, beláthatatlan következményekkel járó történésekre, akár a későbbiek során kibontakoztatott önbírálat előlegezéséül is felfogható volna: „Divatos író és újságíró voltam egy kis kelet-európai országban.” Talán pusztán a következőkben részletezett ellenképek kedvéért vázolódik föl egy divatos alak, akinek létezése hamar megkérdőjeleződik. Így az önkép, de a mások által hitt figura is valójában olyan fikció, amelynek nincsen megfelelő referenciája. Nevezhetnők illúzióknak (s az országos illúzió formálásában országnyi közösség fog elmarasztaltatni), egy sztereotípiát éltetésének (s a sznobságba, közhelyszerűségbe süllyedő társadalom nem kaphat felmentést),²⁹ de nevezhetnők az emigrációban láthatóvá lett-tett hamis tudatnak is, amelyet a végzetes nap, 1938. március 11. indít el a ráismerés, a rádöbbenés útján, késztet arra, hogy a felszín mögé nézzen. „Ez az alak, ebben a helyzetben, ahogyan most leírtam, nem csak én voltam. Nemsokára megtudtam, hogy az az »én«, akit ismertem, felneveltem, megalkottam, akinek létezésében hittem, igazi mivoltában nincsen többé.” Első felindulásban az én-től való távolodást az én-től való elidegenedésnek minősíthetnénk, persze, újra-gondolásnak, átstrukturálódásnak is. Nem tagadtatik meg a korábbi én „valósága”, ha igazságáról nem eshet szó, de a történések során a talmi valóságból kétségek lesznek, s az elbeszélő én megalkotottsága már nem tartalmazhatja azokat (a könnyed, derűs, sikerre utaló) mozzanatokot, elemeket, részleteket, amelyeket a híres-divatos író-újságíró, aki semmit nem árul el, a magáéként birtokolt. Az elbeszélő én nem takarékoskodik oly kitételekkel, mint: „akkor még nem tudtam”; „Ezt nem tudtam, és sok mindent nem tudtam még”; „És mindezt nem tudhattam: csak gyanítottam, hogy valamilyen nagy baj történt a világban”. „Mindabból, ami következett, semmit nem tudhattam előre ebben a pillanatban”. A szaporítható példák mellőzésével jegyzem meg, hogy ez a nem tudó/tudható én nem sodródik az eseményekkel, hanem beavatódik abba a torz rend(szer)be, amely jelzi, mennyire kikökkent az idő...

E nem tudás/tudhatóság sűrű hangoztatása mellett a már említett kitétel bukkan föl: a történetírás majd „rekonstruálja”, ami egyelőre csupán sejtető, gyanítható, fényt deríthet a rejtett okokra, egyszóval a személyes tapasztalatok mintha korlátozott érvényűek volnának, ám kevésbé cáfolhatóak, hiszen az események megtörténtek, a történéseknek akad szemtanúja, legfeljebb az emlékezés torzíthat arányokon, módosít hangsúlyokon, emelhet ki lényegtelenebb mozzanatokot, maradhat vak és süket fontosabb tényezőkkel szemben. Mindez lehetséges, ám nem cáfolja meg az elbeszélés én-jének, koronatanújának és lejegyzőjének valóságérzékelését,

a kettős, múlt- és jelenbeli, divatos író-újságíró és emigráns, identitású elbeszélő szavahihetőségét. Az elbeszélő története egyszerre játszódik a múltban meg a jelenben, valahol a műfajok kereszteződési pontján, kölcsönözve az önéletrajzi szerző diegéziséből, ezt némileg gyengítve az emlékiratot formázó dokumentaritásra törekvésével (éppen a „nem tudhatom” sűrű beiktatásával kerülve el az „úgy, ahogyan valójában volt” csapdáját), a naplójegyzetekben sugallva, miszerint a *Hallgatni akartam*, legalábbis funkciójában, az *Egy polgár vallomásai* harmadik kötete lenne, mintegy „hibrid” műfaj, önéletrajzi regény, amelyben, volt róla szó, részben (de csak részben) szorul vissza a regényesség. Annyit mindenesetre nem árt tudomásul venni, hogy az *Egy polgár vallomásai* zárásához képest három esztendő kimarad (1935 és 1938 között), az 1938-cal induló mű lezárul az emigráns létben újragondolt polgártudat és hivatás további sors történetének latolgatásával, anélkül, hogy az 1944/45-ös, a naplóban részletezett eseményekre sort kerítene az elbeszélő, viszont Bárdossy Lászlónak és Bethlen István pályarajzának részletét vázolja föl, kurtán kitérve Bárdossy népbírósági tárgyalására és halálára,³⁰ Bethlen rejtőzködésére 1944-ben, valamint sejtethető sorsára a Szovjetunióban.³¹ E két miniszterelnöki pálya szembesíthető, Bárdossy végzetes fordulata és Bethlen lenyűgöző személyisége az 1945-öt megelőző periódus két lehetőségét vázolja, nem rejtve véka alá, hogy Bárdossy németbarátsága miként eredményezte történelmi vétségét, melyet hazugsággal tetézt,³² Bethlen 1920-as esztendőkbeli, szükséges konszolidációjának tragikussá fajuló mulasztásait. A személyes közelség (a jónéhány társasági együttlét, Bethlennel több ízben, az 1940-es esztendőkből, Bárdossyval kevesebbszer, először angliai követségi munkája idején)³³ és az időbeli eltávolodás lehetővé teszi személyiségnek és tevékenységének fölmérését, szerepüket abban, amit (idézttem már) a *Magyar Szemle* szerkesztésében közvetlen munkatárs, Szekfű Gyula – Ady Endrétől kölcsönözve – állított; valahol utat vettünk. A kettős identitású narrátor közel van az elbeszélendő anyaghoz, ezért számos apró mozzanatot, rezdülést, mások által figyelmen kívül hagyott töredéket képes meglátni, fölmutatni, följegyezni, ám – minthogy a saját története nem függetleníthető az országtól, a polgári osztályától, felesége szüleiétől, baráti körétől és távolabbi ismerőseiétől – az emigrációban elég távolságban él ahhoz, hogy a saját és a hozzá eljutó tapasztalatok birtokában ne csak a „mikro”-történelemről adjon számot, hanem a sokféle tapasztalatot összegezze, együtt szemlélje, összegondolja, s ezáltal mondandója legyen a sajátjához képest „makro-történelem”-ről; az egykori és egyszeri „élményei”, szembesülései tíz esztendő távlatából elhelyezhetők legyenek a szélesebb horizontú értelmezésben/elemezésben. Az elbeszélő én figyelemmel kíséri, miféle életesemények zajlanak az egykori én idejében (ilyen a legfájóbb élmény, csecsemő gyermekének halála), hogy aztán ez a visszafogottan előadott esemény egy magatartás létesülését eredményezze, mely viszont 1944/45 kataklizmájában helytálló személyiség történetét segítsen értelmezni. A személyes és az országos látszólag egymás mellett alakul, az elbeszélésben azonban egymásra hat. Az elbeszélő – s ez ennek a műnek sajátja – nincs tekintettel az időrendre, a „makro-történelem” történessorozata elsősorban eszmetörténet, a fertőző ideák gyakorlati torzulásának története, a „mikro-történelem”-nek a Márai-életrajzokból ismert kronológiájában azonban szabadon mozog az elbeszélő, elmozdul az öné-

letrajzi egymásutániságtól, olykor az egymásmellettség kedvéért, olykor a kétféle történelem megfeleltetése miatt.

Az elbeszélő nem tagadja, hogy egykori én-je e létezés napfényes oldalait élvezte, sikertörténetnek hitte írói-újságírói karrierjét; az Anschluss-szal kezdődő időszakban kellett elgondolnia, hogy a látszólagos külpolitikai eredmények nem hozták magukkal a társadalmi kiegyenlítődést, éppen ellenkezőleg, a magukat nemzetfenntartóknak hirdető gőgje, agresszív magatartása, felsőbbrendűség-tudata, a kasztrendszer kapott újabb igazolást, nem véve tudomást arról, mennyire sebezhető-kiszolgáltatott lett az ország, nem csupán a szélsőjobb verbális terrorjának, hanem a náci Németországnak is. „Napilapok, folyóiratok burjánzottak föl a nácizmus által megrágyázott magyar szellemtelevényből, s a kormány tehetetlenül tűrte e csípős vadcsalánok burjánzását (...) Mintegy két esztendővel az Anschluss napja után már nem lehetett felismerni a magyar sajtó régi arcát. Ez az új, náci ügynökök által szerkesztett, írott és egy mind tájékozatlanabb, a német háborús győzelmi hírektől megtévesztett magyar közönség által buzgón vásárolt sajtó nem tisztelt többé semmiféle erkölcsi, emberi megegyezést (...) A leírt, vádaskodó és hazudozó rágalom mögött ott állott a karhatalom, készen reá, lesújtani mindazokra, akiket ez a sajtó feljelentett a nyilvánosság előtt, mert egyénisége, munkássága keresztény nemzeti szempontból káros és nem kívánatos”; efféle légkörben határozta el az egykori én, hogy a periódus trendjével szemben törvényesíti nevének magyarosítását. A Grosschmid családi név helyett immár hivatalosan is Máraiként kíván tovább élni (mindaddig a Márai Sándor írói névként volt használatos). Szembeszegül ezáltal a disszimilációs sugalmazásokkal: a XIX. században, a XX. század elején történt névmagyarosítási hullám emlékéét törlésjel alá helyezve, ismét „eredeti” (?) német néven szerepelni, de legalább kettős néven, mint tette azt a korszak örökös pénzügyminisztere, a náci törekvések hű (titkos) kiszolgálója, Reményi-Schneller Lajos. A magánügy kilépés a német eredetű név világából egy névvel vállalt magyar világba, amely ismét a személyes és az általános, a mikro- és a makrotörténelmi összekapcsolódását gondoltatja el, különös tekintettel a kultúra és a(z) író-, újságíró) személyiség fenyegetettségének, az antikulturális, „barbár” erőknél egyre inkább egyoldalúvá váló küzdelmére. A kultúrát az a fajta polgár(ság) képviseli, amelynek a szélsőjobb és szélsőbal (messze nem meglepetésszerű) egybehangzó támadásai következtében olyan „áldozat” szerep jut osztályrészül, amelynek során a kiszolgáltatottság, a szorongás XX. századi alapérzését tudatosítja. Egyben e helyzet nem engedi a fogalmi tisztázást, a vereség/veszteség és a győzelem/eredmény tartalma elbizonytalanodik: az országgyarapítás nem győzelemként könyvelődik el a történelemben (az egyénében sem), sokszoros vereség, vereség készülődik elő az 1940-es esztendőkből, a sokak számára felszabadulást hozó 1945-ös esztendőről kitetszik, hogy megszabadulás, amelyet újólaj vereség/veszteség követ. A fogalmi tisztázás nem valósulhat meg, a cenzurális (kivált öncenzurális) akadályok nem dőlnek le, s csupán az emigráció (amely szintén megszabadulás) kínál esélyt a diagnózisra, a számvetésre, a fogalmi tisztázásra.

Olyan emlékirat(?), önéletrajz(?), röpiratszerű önvallomás(?) a Máraié, amelynek emelkedett nyelvét ellensúlyozza az oszcillálás a köznapi és a történelmi között, s mindezt a kulturális emlékezetbe ágyazottság teszi távlatossá. Egy vendéglő félho-

málya előkészület a háborús elsötétítésre, a hadüzenet napja ennek a homályba borulásnak, elsötétülésnek jelződéssel vonja be az országot a személyesbe. „Ebben a félhomályban kezdődött a magyar Walpurgis-éjszaka, s a boszorkányos, kísérteties, alvilági körtáncból, amely most, amikor a személyes emlékezés zseblámpája rávilágít, ma is tart, a gyorsan változó és kidülő táncosok fűzéréből egy arcél élesen világosodik meg.” (Ezzel indítja az elbeszélő a Bárdossy-portrét.) A *Faust* első részének boszorkányszombatjára való utalással a kultúra távlatába helyeződik a négy évig tartó végjáték, s a pontos megnevezés segítségével minősül a periódus, amely a kultúratagadása ellenére (vagy éppen azért?) csupán a kulturális emlékezetből előbukó allegorikus szólással jeleníthető meg. A mítoszból (Walpurgis-éj) a történetibe helyeződik át (Bárdossy), mindezt a kívülálló, a megfigyelő, a maga életét, osztályát, nemzetét újrendezni kívánó beszéli el, olyképpen, hogy a maga (nem szerénykedésből hangoztatott) szerény eszközeivel, az íróéival, világítja át. Az a gondolati ív, amelyet az elbeszélő fölhúz, több mint meglepő. Bárdossy egy személyes találkozás során találó megjegyzéseket tesz a kortárs irodalomról, véleménye egyezik Máraiéval például Somerset Maugham és Virginia Woolf megítélésében, de Bárdossy jórészt megegyezik Máraival abban is, hogy „Elítélte a »kurzus«-nak nevezett magyar osztályuralmat, látnivalóan helyeselte az angol társadalmi berendezkedés liberális szellemét.” A jól képzett, művelt diplomata néhány esztendővel később „határozottan nácibarátnak mutatkozott. Politikai pályafutása ebben az időben elsodorta a magyar szélsőjobboldalra, ahová lényével, műveltségével, múltjával oly kevésbé illett, hogy ma sem tudom másképpen magyarázni ezt a párfordulást, mint valamilyen egészen személyes, talán érzelmes megrázkódtatást.”³⁴ Ilyen kitételek jelzik, hogy az egykori (elbeszélő) én mint adja „tudását” és sejtését a jelenkorinak, az kiegészíti, ha tudja, és közli, ha nem tudja. Ellenőrizhetetlen pletykát nem fogad el, nem illeszt történetmondásába (legfeljebb naplójegyzetre érdemesíti), a valószínűség határáig hatol, egy lépéssel sem tovább. Ezáltal elkerüli (volt róla szó) az igazságosztó szerepét, melyre nem érzi magát fölhatalmazva. Ennek narratológiai következményeivel számol: időnként megkockáztatja, a mi történt volna, ha... feltételezéseit, a valószínűleg, talán, „Ez mind csak felvetés” figyelmeztetéssel, eképpen visszatérve oda, ahol biztonságosabban mozog, a történeti elbeszélésből az önéletrajziva emelt elbeszélésbe. Hasonló stratégiával él Bethlen István portréját megrajzolando. Bevezetésül megalapozza azt a méltányosságot érzékeltető előadást, amely a személyes rokonszenv-ellenszenv eseti megnyilatkozásait mellőzi, a pro-ra és contra-ra épülő beszámolót mintegy a háttérbe húzódva közvetíti (vitában néhány évvel korábbi följegyzésével). A nem egészen pontos évszám jelzi, hogy nem történetíró jelentkezik, nem a legapróbb részlet mikroszkopikus pontossága tetszik lényegesnek, ugyanakkor a nagyvonalú előadás nem elnagyoltságot jelent, az emigráció távolából visszapillantáskor nem mosódnak el a kontúrok, sokkal inkább az író/művész és a maga polgártudatához ragaszkodó, polgári nézőpontjából szemlélődő gondolkodó keresi, miként tévedt le egy társadalom az „igaz út”-ról, legjobbjai mit voltak képesek megtenni, mitől riadtak vissza, miben mutatkozik meg felelőségük. Az indítás itt sem mellőzi a felnagyítást, amelyet a személyiség rendkívülisége igazol. „A másik nagy alak, akiknek árnyéka vészes komorsággal felkúszik a történelmi tűzfalon, amely előtt a

magyar társadalom vesztőhelyét felállították: Bethlen István”. Bárdossyhoz hasonlóan „felelős helyzetben” volt miniszterelnök. „De Bethlent már tíz évvel az Anschluss előtt elsodorta az a társadalmi vihar, amellyel nem tudott, nem is akart idejében szembehelyezkedni.” Kitérőképpen hadd mondjam el, hogy a Bethlen-fejezet adataiban sok tekintetben megegyezik a Romsics Ignác munkálkodásához fűződő Bethlen-kutatással,³⁵ mint ahogy Bethlen már idézett 1944-es emlékiratában találhatunk olyan bekezdéseket, amelyek rokoníthatók a *Hallgatni akartam* több megállapításával. Az „ordas eszmék” fertőzését korábban említettem. Érdeemes Bethlen interpretációjába beleolvasni az 1944-et megelőző tíz-tizenöt esztendő szellemi helyzetéről szólva. Márai a (szélső)jobb újságírás, propaganda bemutatásával érzékeltette azt, amit Bethlen olyképpen írt le, miszerint érzékelhető lett, „miképpen tenyésztődött ki ezen idő alatt a közéletünkben a tudatlanságnak a selejtesebb elemekben fokozatosan mindent elnyelő gögje, miként váltak fölöttünk újból úrrá a kártékony és üres jelszavak és olyan célkitűzések, amelyek minden más komoly kérdést napról napra jobban háttérbe szorítva elhomályosították ítéletünket a nemzet valódi helyzete felett, (...) miképp fosztották meg a nemzetet szabadságjogaitól, ami lehetlenné tette a jobbák felvilágosító munkáját, valamint azt, hogy felvegyék a harcot a kóros miazmák ellen.”³⁶

A diagnózisok összeolvashatók, egymásra olvashatók, s ezt Bethlen és Márai személyes érintkezései nemigen magyarázzák, hiszen az eltérések sem jelentéktelenek. Márai vissza-visszatér a polgár ellehetetlenülésére a szélsőjobb és szélsőbal pergőtüzében; s láttele az 1945 előtti évtizedet illetően egyezik a Bethlenével. Márai szerint: „amikor a náci nagynémet közelség megnövesztette a hazai jobboldaliság taraját, kóros sarjadzással nőttek elő a magyar szellemtestből az uszító hangú, minden ízlést, tárgyilagosságot, nemesebb visszhangot megtagadó sajtótermékek”. (A kóros miazmák és a kóros sarjadzás egybeesése külön figyelmet érdemel.) Márai látteleiben azonban tetemes részt foglal el a „vádaskodás a polgári életforma, a polgári világszemlélet és a polgári műveltség ellen. A faji gyűlölködéssel és a származási hengeccsel párhuzamosan elkezdtek az osztályvizsgatást.” Márai rámutat, hogy ez utóbbit az 1945 után berendezkedő, a hatalmat fokozatosan birtokba vevő szélsőbal átvette, tovább részletezte, élezte, Bethlentől viszont idegen volt az a fajta polgári magatartás, a szellemnek az a világa, amelyet Márai képviselt, ez nem akadályozta őket a feltehetőleg kölcsönös nagyrabecsülésben. Márai Bethlen-képe mutatja azt a nagyvonalúságot, amely hozzásegítette a „polgári” írót a nemesi Magyarország legjobb reprezentánsának elismeréséhez. De mutatja az elbeszélésnek azt a körültekintő megalkotását is, amely olykor metaforizáltságában sem adja át magát az elragadtatottságnak; s ha oknyomozásában időnként egy költői kép segíti át az adatok hiánya miatt mutatkozó nehézségeken, mindig nyitva a kapu: a történetírásból vissza lehet fordulni az önéletírásba, amelyben a személyesség ugyan nem helyettesítheti az ok-okozati összefüggések feltárását, de a személyes történelem megengedhetővé teszi az eltérést a történetírásnak szigorúbban vett narratív műfajaitól. Valójában Márai könyve nem zárul le, a Bethlen-portré nyitva hagyja az elbeszélést, nincs/nem lehet sem boldog, sem boldogtalan befejezés. Nem Bethlen halálával végződik a korszak, a polgártudat, a polgári magatartás számára is adatik még egy esély, 1949-ben éppen nem Magyarországon; ám

e polgárságnak sem árt, ha okul a történelemből, az úgynevezett „polgári szocializmus”-t nagy valószínűséggel nem az utópiák világába kell utasítani, hanem a svéd jóléti állam modelljével lehet talán azonosítani.

A Bethlen-portré sokatmondón fejeződik be. Nemcsak a Márai által nemigen kedvelt Nagy Ferenc miniszterelnök moszkvai tárgyalásainak epizódjával (amit Márai valószínűleg hallomás után írt meg, a történetírás igazolta),³⁷ hanem Bethlen elhelyezésével a magyar történelemben. Sorsa ismétlődésnek tetszik, elődjei „a magyar államférfiak, hadvezérek, akik a konstantinápolyi Hét Toronyban vagy az osztrák várbörtönökben rohadtak el.” Elismeri: ez a politikai pályafutás nem írható le csak fekete-fehér színekkel. A maga részéről az e politikában rejő anakronizmusra is utal. A záró mondatban ekképp: „A tisztakezű, tisztalelkű, nagy magyarok közé tartozott, de nem értette meg idejében, hogy a rendiség korszaka elmúlt Magyarországon, és az úri osztály számára elérkezett a pillanat, amikor át kell adni a vezetést, minden feltétellel és következménnyel a demokrácia erőinek.”

Írta ezt Márai akkor, amikor Magyarországon a „demokrácia erői” emigrációba kényszerültek, elhallgattattak, sokakra a kitelepítés, az internálás, a börtön várt. Az emigráció meghozta a *Hallgatni akartam* elbeszélője számára a távlatból történő szemlélet tárgyiaságát, a számadás kényszere az 1930-as esztendő sok tekintetben megrettent, ám gyanúperrel élő polgárának a szembenézést egykori önmagával, a narrációs készlet az elbeszélés megfelelő formájára lelést, azt nevezetesen, hogy ne ismétlje meg az *Egy polgár vallomásai* (regény)alakzatát, hanem a regény, esszé, memoár, (terápiás?) önvizsgálat, önéletrajz, krónika(?) ajánlotta lehetőségek között váltogassa elbeszélői státusát, aspektusait. Olvasás során feltűnhetik, hogy vétségek, mulasztások abból is adódhatnak, hogy a szereplő nem ismer föl „idejében” valamit. Vagy azért, mert behunyja szemét az idő készleteseikor, vagy azért, mert kitér az időiség által fölvetett probléma elől, vagy azért, mert nem számol azzal, hogy az idő sürgette kérdések megoldása nem tűr halasztást, mert a történetben az idő dinamikus, előre lendül, nem tűr ismétlést. Az egykori én időszemlélete eltér a jelenkor elbeszélőjétől, aki rádöbben a mulasztásra, a történelmi idő sosem vár, az elkésés vétkét már Ady Endre felröta.³⁸

Szabó Zoltán éppen az ebből a korszakból származó újságcikkek gyűjteményes kötetét ismerteti: „Márai veszélyérzete előesti veszélyérzet, elhallgat, mire itt van a baj. Ahogy mélyül a válság, úgy szaporodnak arányban a Márai-könyvben az élet apró dolgairól szóló feljegyzések; minél nagyobb szerű anyagot dob elébe a történelem, annál apróbb dolgokra szegezi szemét a krónikás”.³⁹ (Vö. a dolgozat mottójával.) Márai viszont a *Bátorság* című lírai karcolatában veti oda: „Csak a hős tudja világga hallgatni azt, ami benne tiltakozás és igazság”.⁴⁰ Ezzel visszajutottam dolgozatom mottójához, és összegzés helyett inkább a kötet szerkezeti megoldásaira figyelmeztetnék. Értekező prózára emlékeztető módon „probléma-centrikus” a *Hallgatni akartam*. Az életrajzi események a háttérbe szorulnak, a kisgyermek halálától eltérőleg a történéseknek csak külső körén jelennek meg. A két legfontosabb témakör bemutatása követi egymást: az antiszemitaizmus, a náci ideológia térhódítása, illetőleg az úgynevezett revizionizmus, a trianoni szerződés visszavonása a bécsi döntéssel és ennek következményei. A két témakör módot kínál arra, hogy ne pusztán az 1938-cal induló periódus politikai, társadalmi, szellemi, gazdasági

viszonyairól essék szó, többnyire a kettős elbeszélés prizmáján keresztül, hanem az 1919 és 1945 (kitekintéssel 1948) között eltelt negyedszázad szellemi, politikai mozgásairól, ismét a személyes történelem nézőpontjából. Ehhez csatolódik a Bárdossyt és Bethlent portretírozó két (al)fejezet, amely akár (noha egymás után következnek) a párhuzamos életrajzok módszerével készítettnek is mondható volna; e két életpályába azonban beiktatódnak a korábbi fejezetek kérdésfölvetései is, immár egy magasra ívelő, majd a mélybe hulló életpálya perspektívájában. Személyes és nagyvilági, sejtésekkel teli és gyanútól vezetett, megértésre törekvő és kizárólagos nem ellentétpárokként állítódnak elénk, hanem bonyolult összefüggéseikben, gyorsan hozzátéve: egy sikeres író-újságíró pálya mintegy fokozatosan vonódik vissza, párhuzamosan a polgári szemlélet és magatartás hivatalos diszkreditálásával. Negatív pólushként a szélsőségek ország-, világrontó akcióira derít fényt a visszaemlékező, aki nem ismeri kérdéseire a feleletet, de az emigráció vigasztalanságában is képes még az aktív várakozásra.⁴¹

JEGYZETEK

1. Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Budapest 2013. Az utószó, amely a mű keletkezési körülményeit tisztázza, Mészáros Tibor munkája. Címe: *Márai Sándor vallomásainak harmadik kötete elé*. Kérdés, mennyire fedti a „vallomások” a műfajt. A jegyzetek szintén tőle származnak.

2. Márai Sándor: *Az írók*. In *Uő: A négy évszak*. Budapest 2007, 21.

3. *Bethlen István emlékirata 1944*. Bev. Bolza Ilona, Romsics Ignác, s.a.r., jegyz. Romsics Ignác. Budapest 1988, 122–123. Romsics bevezetője a később idézendő Bethlen-monográfia tömör összefoglalása.

4. Márai Sándor: *Szabadulás*. Budapest 2000. A regény végén az író jelöli az írás időpontját: 1945. július-szeptember. Az írás folyamatáról az 1945-ös naplójegyzetek számolnak be.

5. *Uő: Föld, föld!... Emlékezések* (1972). Budapest 1991.

6. Vö. részletesebben tőlem: *„Az ő kedves szava Logos volt – az értelem. Antikvitás-recepció a korszaküszöbön*. In *Uő: Magyar irodalom (történet)*. Szeged 2010, 184–213.

7. Két naplóidézet: „A Horthy-rezsim felelőssége példa nélkül való a magyar történelemben”. „Európát a polgár építette és a bugris pusztította el”. Márai Sándor: *A teljes Napló 1945*. Sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest 2006, 32, 34, 274. A „bugris” nem szociológiai kategória. Valamint: „úrhatnám bugris hazája”. *Uo*, 93. Az 1945-ös naplójegyzetek hangvétele a *Hallgatni akartam*-ban a műfaji váltás, az időbeli távlat, a térbeli különbség okából némileg visszafogottabbá lesz.

8. Jól érzékelhetőek az eltérések a városi (németajkú) polgárság sorsának, asszimilációjának, magyarosodásának felfogását illetően Tormay Cécile *A régi ház* (1914) és Márai idevonatkozó, a Grossschmid-ösökről közölt megnyilatkozásai között. Az író Thomas Mannhoz erősen hasonlóan Verfall-ként, hanyatlásként látja az Ullwingok családtörténetét, hogy megoldásnak villantsa, ajánlja az anyaságot és a falura költözést. Márainál a magyar polgárváros (Kassa, Kolozsvár) európai távlatokat kap, a magyarosodás részvétel a közös történelemben. Vö. tőlem: *Egy polgári család és vidéke. Márai Sándor „családi” krónikája*. In *Uő: Siker és félreértés között. Márai Sándor korszakok határán*. Szeged 2007, 15–31.

9. Babits Mihály: *A kettőszakadt irodalom* (1927). In *Uő: Írás és olvasás*. Tanulmányok. Budapest (1938) 2, 309–324. Babits jegyzete: 388–389.

10. A két háború közötti korszak eszmetörténeti felmérésének szakirodalmából csak két könyvre hivatkozom: Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest 1983; Lackó Miklós: *Korszakelm és tudomány: 1910–1945*. Budapest 1988.

11. Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest 1920. Befogadástörténete jelzi a különféle megítéléseket. Az irodalomtörténet-írásban Horváth János: *Aranytól Adyig. Irodalom és közönsége*. Budapest [1920] céloz hasonló irányba. Másféle megközelítések olvashatók Babits Mihály és Schöpflin Aladár műveiben. Az 1930-as évektől Farkas Gyula és Féja Géza, részben Németh László asszimiláció-felfogása, könyveik bírálata mutatja az egymástól eltérő irányok harcát.

12. Márainak regényei (*Féltékenyek, Az igazi és nem utolsó sorban a Hallgatni akartam*) (ön)kritikus történetei a polgári létezés, műveltség háttérbe szorulásának, válságának. Publicisztikájából az alábbiakra utalok: *Polgár és gyermeke*. Ujság 1927. okt. 27, 5, *Dupont, a fasiszta*. Pesti Hírlap 1940. júl. 21, 5–6, valamint: *Elsikkadt Budden-brooks-ok*. Ujság 1935, ápr. 18, 5.
13. Vö. tőlem: *Márai Sándor (ön)kanonizációja*. In. Uő: „*Ne az író történjen meg, hanem a műve*”. *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Budapest 2002, 9–17.
14. A cikkek bibliográfiai adatai – Mészáros Tibor: *Márai Sándor Bibliográfia*. Budapest 2003. alapján kereshetők vissza. Bethlen Margit ellentmondásos megítélése 1945 utáni találkozásai szerint: *A teljes Napló 1945*, 26, 270. *A teljes Napló 1948*. Sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest 2008, 7.
15. *A teljes Napló 1945*, 315–316. Márai tanú Antal István perében, a lillafüredi írótalálkozóról kérdezik, ennek kezdeményezésében volt szerepe Szombathelyinek. Uo, 128–130.
16. Márai Sándor: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*. Vál, szerk. Székely Ádám. Sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest 2004. A könyv címe nem Máraitól származik. Az alkalmi írások kifejezik azt az eufóriát, amit a társadalom nagy része, így Márai is, a visszacsatolás miatt érzett, ugyanakkor a Márai-írásokban a művelődéstörténeti anyag visszatartó erővel bír, néhány írástól eltekintve aligha csupán propaganda-anyagként olvasható a kötet tartalma. Annyi bizonyos, hogy Márai fokozatosan tért egészen más témákra, a *Hallgatni akartam* pedig ugyan nem vonja vissza az 1938–43 között írtakat, de rávilágít arra, mekkora árat kellett az országnak, a népnek fizetni.
17. Babits Mihály *Az írástudók árulása* (1928). In Uő: *Esszék, tanulmányok*. Összegyűjt, szöveg-gond., utószó, jegyz. Belia György Budapest 1978. II, 207–234. Jegyzetben Belia Babits naivitásának tudja be, hogy a szélsőjobb s a szélsőbal egyként megrovásban részesül. Márai hozzászólása: *Credo, anticredo*. Porond 1932, 31. sz. Újraközli Bodri Ferenc: *Két kevéssé ismert Márai-vallomás*. Műhely, 1996. 5, 41–44. sz.
18. Rónay László: *Márai Sándor*. Budapest 2005, 132–150.
19. Vö. tőlem: *Író esőköpenyben*. Budapest 2007, 172–176.
20. Uő: *Európa elrablása*. Budapest 1947. Az útirajz és az 1946/47-es naplóföljegyzések között átfedések vannak. Önnön megítélése szerint keveset hozott haza svájci, itáliai, franciaországi útjából. Az útirajz fogadtatásában pozitív és elutasító vélemények egyként lelhetőek.
21. *A teljes Napló 1945*-ben olvashatjuk: „el kell menni Magyarországról”: 32, 34, A további három évben mintha a maradás mellett szólna több érv. 1948-ra válik nyilvánvalóvá számára, hogy sem íróként, sem polgárként nincs jövője hazájában.
22. *A teljes Napló 1945*-ben írja, talán, ha Bécs nem pusztul el, tudna ott élni. Nem a „boldog békeidők” utáni vágy, hanem a gyermekkorban megismert és a Wiesenthal-rokonsággal azonosított, visszafelé irányuló utópiaként felfogható művész- kedélyes-bohémes Bécs idéződik fel (90.).
23. Uo, 97. Az Anschluss által megsebzett Bécsről szól. Vö. még Uő: *Péntek március 11*. Pesti Hírlap 1938. márc. 13, 9, Uő: *Az osztrák ember*. Új Szellem 1938. márc. 15, 11. Vö. tőlem: *Márai Sándor Bécs-jelképe*. In. Uő: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba...” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*). Budapest 1998, 47–57.
24. Márai Sándor: *Kanada*. Pesti Hírlap 1940. máj. 19, 5–6.
25. Uő: *Teréz*. Prágai Magyar Hírlap 1930. okt. 19, 4.
26. „Mindinkább kitetszik, hogy mindazért, ami történt és még történni fog, Bethlen István és emberei viselik a felelősséget. (...) ő és emberei játszották el huszonöt év előtt a lehetőséget, hogy Magyarország demokratikus ország legyen.” *A teljes Napló 1945*, 142. „A Horthy-rezsim felelőssége példa nélkül való a magyar történelemben.” Uo, 39. „S mégis, mégis Horthyék felelősek mindezért.” Uo, 198.
27. E szempontból különösen érdekes a *Jakab polgár anyja* című írás. Pesti Hírlap 1939. jún. 4-5. *A kassai polgárok és a Kassai őrjárat* némely gondolatát transzponálja Márai egy lírai elemekkel élő próza hangnemébe. Illetőleg, ilyképpen készíti elő a színmű és a hazai őrjárat gondolatmenetének kibontását.
28. Már 1945-ben tapasztalja Márai, a kommunista lapok miként támadják. Ezek „hangszerelése, frazeológiája kísértetiesen azonos a fasiszta támadásokkal”. *A teljes napló 1945*, 353. Még utolsó éveiben is emlékezik és emlékeztet Bethlen replikájára, a szélsőjobbos urak (a parlamentben, de nyilván nemcsak ott) addig mennek jobbra, míg a szélsőbalon nem találják magukat. Uő: *Napló 1984–1989*. Budapest 1999, 34.

29. „A sznobság fojtott illata úgy áradt a fehérre lakkozott ajtó mögül, mint a bordélyok kapualjából a rossz kenőcsök, illatszerek és a fertőtlenítő orvosságok szaga. Most pontosan úgy éreztem magam, mint a színész egy perccel fellépés előtt: lámpalázam sem volt, az ajtó zárján már motozott valaki, mindjárt belépek, kezeket szorítok, »Cher ami« mondom – és »Madame« mondom s mindenkinek szeme közé nézek. S amíg így várok, érzem, hogy valaminek vége.” Uő: *Bizánc*. Magyar Csillag 1943, 29. A novella, Márai Nyugat-alkonya-látomása beépült a *Sértődöttek* 1. kötetébe. Az országos diagnózis európaivá dimenzionálódik.

30. A Bárdossy-perről tendenciózusan összefoglalt két füzet: *A Bárdossy-per. A vád 1. A tárgyalás és az ítélet 2.* Szerk. Ábrahám Ferenc, Kussinszky Endre. Budapest 1945. Márai Bárdossy-portréja differenciált, rétegzett, a személyes tapasztalat és a kortársi hírek figyelmes feldolgozásából származik. *A teljes Napló 1945*, 338.

31. Sz-né hazajött Moszkvából, elmondta H-nak, mit lehet tudni Bethlenről. H. – a kötet jegyzetei szerint – Haynal Imre vagy Hetényi Géza. Sz-né lehet, hogy Szekfűné. *A teljes Napló 1948*, 193–194.

32. Már az emigrációban Kristóffy József, egykori moszkvai követ fia tolmácsolja Márainak apja beszélgetését Molotovval, majd hazatérését követőleg Bárdossyval. Uo, 227–229.

33. Márai Bethlenék szalonjában is találkozott a németbarátá lett Bárdossyval, aki akkor bukaresti követ volt. *A teljes Napló 1946*. Sorozatszerkesztő Mészáros Tibor. Budapest 2007, 17–18.

34. E lapokon véli úgy Márai, hogy Bárdossy pálfordulása akkor következett be, mikor nem fogadták az angol udvarnál, mert elvált nőt vett feleségül.

35. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest 1991. Márai Nagy Ferenc miniszterelnök moszkvai látogatását, Bethlen sorsát feltehetőleg megpecsételő magatartását mérvadó személyiség elbeszélése nyomán írja meg. Eredetileg Márai pozitív Nagy Ferenc-képe (*A teljes Napló 1945*, 269.) negatívra változik – szintén más szemtanú elbeszélése nyomán. *A teljes Napló 1947*. Sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest 2007, 110, 115: A hazai propaganda igyekezett a lemondott miniszterelnököt rossz színben feltüntetni. Az apologetikus hangnem ellenére sok fontos adattal igyekszik tisztázni a kérdést Hőgye Mihály: *Hogyan mondott el Nagy Ferenc?* (1986) In *Nagy Ferenc miniszterelnök. Visszaemlékezése, tanulmányok, cikkek*. Összeáll, bev. Csicsery-Rónay István. Budapest 1995. 90–100.

36. A 3. sz. jegyzetben i.m, 123.

37. A 35. sz. jegyzetben i.h.

38. Ady Endre: *Akik mindig elkésnek*. In Uő: *Összes versei III.* (1906. jan. 28.–1907.) S.a.r. 1906 Koczkás Sándor, 1907 Kispéter András. Budapest 1995, 112.

39. Szabó Zoltán: *Korunk könyve. Márai Sándor: Vasárnapi krónika – Révai*. Magyar Csillag 1944, 170–174. Az idézet: 174. Márai világszemléletére igen jellemző, hogy ebben a publicisztikai gyűjteményben nem kapott helyet az az anyag, amelyet az *Ajándék a végzettől* kötetben összegyűjtöttek. Hanem az a tendencia érvényesül, amit a mottó formájában idéztem Máraitól.

40. Az 1. sz. jegyzet i.m, 70.

41. A dolgozat csupán az elemzett mű néhány problémafölvetésének, a problémák főleg naplókbeli előfordulásának bemutatására szorítkozott. A történetírás feladata lesz a *Hallgatni akartam* beiktatása a korszakot tárgyaló emlékiratok közé. Márai egész életében politizált, közvetve is, máskor közvetlenül is. Önminősítését azonban ekképpen fogalmazta meg egy helyütt (hogy aztán sok esetben eltérjen ettől): „Az író csak egy módon politizálhat: ha elmondja az igazat az életről s a hazugsággal, az érzések és az öntudat lustaságával szemben igényérzetre neveli az embereket.” Az 1. sz. jegyzetben i.m, 203.